

DEFECTE FORMAL DEL CONSENTIMENT DEL CONVIVENT NO CASAT PER A LA FECUNDACIÓ ASSISTIDA I ACCIÓ D'IMPUGNACIÓ DE LA PATERNITAT (COMENTARI DE LA SENTÈNCIA DEL TRIBUNAL SUPERIOR DE JUSTÍCIA DE CATALUNYA 44/2008, DE 22 DE DESEMBRE)

Francisco Rivero Hernández
Catedràtic jubilat de Dret Civil
Universitat de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

En el seu moment vaig conèixer la Sentència del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya (STSJC) 28/2007, de 27 setembre, relativa a la impugnació de paternitat matrimonial basada en vicis de la voluntat i defecte de forma del consentiment donat pel marit per a la inseminació artificial de l'esposa amb gàmetes de donant (IAD). La qüestió tenia notable interès tant per la seva novetat en la nostra jurisprudència (no l'havia abordada abans cap tribunal català; tampoc tinc notícia de cap altra sentència que hagi aplicat el dret estatal) com perquè havia estat només tractada parcialment per la doctrina especialitzada, que s'havia ocupat d'alguns problemes formals d'aquell consentiment, però no del defecte de forma, específic del dret català (per forma no pública, dels art. 92 i 97 del Codi de família [CF]). El fet que aquesta Sentència no abordés la qüestió dels vicis del consentiment (el recurs de cassació no els incloïa com a infracció legal) i alguna decepció amb la seva argumentació —cal exigir i esperar tant, d'un tribunal de cassació!— van desincentivar llavors el meu interès immediat a comentar-la.

La publicació, després, de la STSJC 44/2008, de 22 de desembre, pràcticament amb la mateixa problemàtica (consentiment no formal a la IAD) i idèntica construcció, copiada al 90 % d'aquella —tot just difereixen en la descripció fàctica i en el que aquesta condiciona—, que reitera la mateixa doctrina i crea, doncs, jurisprudència, m'anima a estudiar-la, amb menys reticència —sempre és enutjosa la crítica a una institució particularment respectada— atès que he vist superades algunes deficiències de l'anterior. Les qüestions que apareixen tracta-

des o omeses en ambdues sentències són tantes i tan suggeridores que desbor-den aquest comentari breu, per la qual cosa en algun cas només quedaran apun-tades.

2. LA STSJC DE 22 DE DESEMBRE DE 2008

2.1. SUPÒSIT DE FET

La sentència que comento descriu així els antecedents (fonament jurídic [FJ] tercer) —que transcric literalment (nota de la redacció: únicament han estat modificades o eliminades les referències personals) perquè són el punt de parti-da del Tribunal i a fi d'evitar errors—:

1) Actor i demandat van mantenir una relació sentimental des de l'any 1996 fins al mes de novembre de 2004.

2) L'any 2001, com a conseqüència dels problemes d'infertilitat que patia el Sr. X des de feia temps, tots dos van acudir a la consulta [...] per analitzar la forma de poder procrear a un fill. Atès que aquest els va informar que això no era possi-ble amb esperma del propi Sr. X, l'únic mitjà hàbil era la utilització de les tècniques de reproducció assistida amb semen de donant anònim o inseminació heteròloga. Així mateix, els va informar de les conseqüències legals per al cas que la concepció es produís, del tot anàlogues a les de la filiació natural, la qual cosa segons el seu testimoni van acceptar tots dos.

3) Al centre dels doctors indicats es va lliurar a la Sra. Y el document per a l'autorització de la inseminació com a parella estable. Hi consta el DNI del de-mandat.

4) En el document esmentat es deia en l'apartat corresponent que el consen-timent de tots dos «[...] manifestado de forma libre, y consciente a la aplicación de esta técnica supone que no podrán impugnar la filiación matrimonial [sic] del hijo nacido como consecuencia de esta fecundación». En aquest apartat es feia una cri-da a la part final del document que deia (sic): «Según la ley 35/1988 de 22 de no-viembre, solo es requisito imprescindible cumplimentar los datos y la firma del hom-bre en caso de vinculo matrimonial». En el document, en efecte, només apareix la firma de la Sra. Y.

5) El Sr. X va acudir amb la demandant a la realització de la inseminació, va acompanyar la Sra. Y al ginecòleg durant la gestació, va estar present al part i a la clínica, va sol·licitar a l'empresa on treballa el permís de paternitat, i va reconèixer i inscriure el menor com a propi en el Registre Civil juntament amb la Sra. Y als 6 dies del naixement.

6) Tots dos van procedir al bateig del nen amb la família del Sr. X [...].

El Sr. X va acudir també a les visites realitzades al pediatre fins al moment de la crisi de la parella i junts van passar les vacances d'estiu de l'any 2004.

7) Un cop produïda la separació [a finals] de 2004, [l'any] 2005 el Sr. X va reclamar extrajudicialment a l'actora una solució als problemes de les visites al menor que manifestava tenir, i va proposar un règim concret de visites al qual la Sra. Y es va negar adduint que no tenia cap tipus de relació paternofilial perquè el menor no era fill biològic del Sr. X ni havia signat el document del consentiment.

8) [L'any] 2005 la Sra. Y interposa la present demanda en què impugna la paternitat del Sr. X per no haver prestat el consentiment en la forma prevista legalment i al·lega en el fet setè que «el motivo de la impugnación de la paternidad, deviene de la falta de asunción de todo tipo de responsabilidad del demandando con el menor desde incluso antes de su concepción».

Cal afegir a aquests antecedents que:

a) La demanda de la senyora Y esmentava, a més dels motius esmentats, que el reconeixement realitzat pel demandat davant del Registre Civil era un mer reconeixement de complaença, malgrat que no s'impugnés formalment per aquesta causa.

b) El demandat es va oposar a la demanda tot al·legant el seu consentiment explícit a la inseminació artificial heteròloga de la senyora Y i haver assumit des del primer moment les seves obligacions com a pare. Va negar que hi hagués reconeixement de complaença i relacionava l'actitud i la demanda de l'actora amb la ruptura de la convivència amb ella.

c) Ambdós litigants tenen veïnatge civil català.

2.2. LA SENTÈNCIA I LA SEVA ARGUMENTACIÓ

La STSJC de 22 de desembre de 2008 aborda dos recursos: un d'extraordinari per una infracció processal, que declino comentar (té una problemàtica concreta, que la sentència resol sense dificultat), i un de cassació, que es fonamenta en dos motius: infracció de l'article 109 CF (caducitat de l'acció exercida) i de l'article 111.2 CF en relació amb l'article 97 CF (impugnació de la paternitat). Doncs bé, desestimant el primer motiu, una vegada constatat que no havien transcorregut dos anys des del naixement o des de l'establiment de la filiació impugnada i la data de la interposició de la demanda, les principals qüestions tracten sobre l'acció d'impugnació de la filiació (segon motiu de cassació), perquè no es va formalitzar en un document públic (art. 97 CF) el consentiment del demandat, parella estable de la mare, per a la inseminació artificial d'aquesta amb material genètic de donant (IAD), fruit de la qual va néixer el fill la paternitat del qual era impugnada.

L'argumentació més important en aquesta qüestió —en la qual centro la meua atenció i el meu comentari— es troba en els fonaments jurídics 10 i 11 de la Sentència:

DESE. La qüestió que avui debatem és la de determinar la filiació del nascut mitjançant l'aplicació de tècniques de reproducció assistida quan la tècnica ha estat iniciada pel centre mèdic sobre la dona no casada utilitzant l'imprès corresponent a la fecundació per parella no casada, en el qual s'indica, erròniament, que no cal que firmi el document la parella no matrimonial —que efectivament no apareix signat— però en el qual el consentiment per a la realització de les tècniques ha estat acreditat per altres mitjans, i fins i tot reconegut davant l'encarregat del Registre Civil després del naixement del fill.

La solució al problema que es planteja passa, segons el parer de la Sala, per l'aplicació al cas dels principis que inspiren la STSJC de data 27 setembre 2007.

Ja vam recordar llavors que el nostre dret es regeix pel sistema espiritualista de manera que només excepcionalment el requisit de forma, en els actes i negocis jurídics, ho és amb caràcter constitutiu i condiciona la validesa de l'acte.

Les disposicions legals sobre la forma poden complir les funcions següents: Preservar els autors de decisions no prou meditades o contrastades i que poden parar-li perjudicis, donar fixesa a la conclusió dels negocis, garantir la constància de l'acte i la seva prova en un moment posterior i facilitar la deguda publicitat de les relacions jurídiques. El Tribunal Suprem ha proclamat el principi de llibertat de forma —llevat de voluntat expressa de la llei en diverses sentències (STS de 16-2-1990, 17-7-2000 o 18-10-2002).

En conseqüència, els casos en què la forma de l'acte jurídic té caràcter *ad solemnitatem* han de trobar-se ben definits per la norma legal, bé perquè de forma expressa ho palesi bé atès que se n'infereixi de manera indubtable. Són exemples d'això els següents articles: l'article 1327 del Codi civil de 1889 que diu: «[...]»; l'article 1668 del mateix Codi que disposa [...]. També en l'article 633, quan diu: «[...]»; o finalment l'article 687 quan estableix que: «[...]».

En Dret civil de Catalunya, que ha de ser interpretat conforme a la seva tradició jurídica (art. 111.2.1 de la Llei primera del CC de Catalunya) encara és més accentuat el criteri espiritualista per la doble influència del dret romà i canònic que estaven inspirats en la llibertat de forma dels actes o negocis jurídics. D'aquesta manera quan la forma té caràcter constitutiu del negoci la llei ho determina clarament, Així en l'article 125 del Codi de successions de Catalunya quan diu: «[...]» , o l'article 17.1 CF. en el qual sota la rúbrica «Forma i inscripció» indica que: «[...]».

També en l'adopció l'article 119 CF. quan diu que «en l'adopció s'ha tenir en compte sempre l'interès de la persona adoptada i es constitueix per resolució judicial motivada». També vam dir en aquella Sentència que el valor probatori del document públic es desprèn igualment del Codi civil de 1889 que ho regula en el capítol relatiu a la prova de les obligacions, en què estableix que els documents

públics fan prova, fins i tot contra tercer, del fet que motiva el seu atorgament i de la data d'aquest i que també faran prova contra els contractants i els seus drethavents, quant a les declaracions que hi haguessin fet els primers. D'altra banda, l'article 1280 del CC estableix al final que: «[...]», sense que aquest requisit s'entengui com a necessari o constitutiu per a l'existència del contracte.

Al que s'ha dit anteriorment cal afegir les consideracions següents:

1) La llei no pot interpretar-se de manera que condueixi a la contradicció o a l'absurd. Per contra, a més del sentit propi de les paraules, també el context, la resta de l'ordenament jurídic i la realitat social (art. 3 CC) són factors que l'interpret no pot desconèixer. No escau, doncs, predicar una dissociació entre el document oficial sanitari de caràcter privat encara que indubtable (que s'exigeix també a Catalunya) en el qual —en el cas que ens ocupa— es deia que no cal que hi signés l'home no casat i després pretendre que el requisit de forma esdevé un obstacle insuperable per qui ha consentit de manera expressa, encara que no escrita, la realització de les tècniques en la seva parella.

De fet, el legislador català ha reformat ja per la Llei 10/2008, de 10 de juliol, els articles 92 i 97 del Codi de família per donar cabuda, entre altres qüestions, a la prestació del consentiment de forma privada, tant per evitar la contradicció de les normes que determinen la filiació amb el que disposa la legislació administrativa sobre reproducció assistida, com pel fet que no s'acomoda a la realitat social que determinats actes que pertanyen a l'esfera més íntima de les persones, com és la necessitat d'acudir a tècniques de fecundació artificial, es realitzin davant de notari o altres funcionaris públics. A aquest efecte l'article 97 del CF disposa ara que [...].

2) Per l'aplicació de la doctrina dels actes propis i de la bona fe que prohibeix que pugui anar contra els propis actes el que imposa la vinculació de l'autor d'una declaració de voluntat al sentit objectiu d'aquesta tal com pot ser entès pels altres.

Es falta a la bona fe quan es crea una aparença jurídica per contradir-la posteriorment en perjudici de qui hi va confiar. Aquesta doctrina havia estat proclamada pel Tribunal Suprem en repetides sentències. Així, les STS de 21-5-1982, 22-1-1997 o 14-10-2005 i ha estat ja recollida pel legislador català. Deia el Tribunal Suprem que: «los actos propios deben ser inequívocos, en el sentido de crear, definir, fijar, modificar, extinguir o esclarecer sin ninguna duda una determinada situación jurídica afectante a su autor, y que entre la conducta anterior y la pretensión actual exista una incompatibilidad o una contradicción según el sentido que, de buena fe, hubiera de atribuirse a la conducta anterior». De la mateixa manera, el principi de la bona fe impregna el dret civil català amb caràcter de principi general i no només en l'àmbit del dret contractual, com resulta de la seva posterior concreció legislativa en l'article 111.7 CCCat. Aquest Codi recull igualment la doctrina dels actes propis, d'anterior formulació jurisprudencial, de la manera següent: «[...]». Això ocorre en el cas que ens ocupa, en el qual la Sra. Y consent que el fill sigui inscrit en el Registre Civil com a fill del Sr. X, sabent que no pot prevaler una altra paternitat real en haver-se concebut el fill —precisament per l'esterilitat del

Sr. X— mitjançant inseminació artificial art. 5 Llei 35/1988 i STC de 17-7-1999), per després, quan la parella ha trencat la seva relació sentimental, intentar privar-lo d'una paternitat mútuament consentida per falta del requisit de forma.

3) No menys important. Encara que es considerés que la prestació del consentiment és un negoci jurídic de caràcter formal en el sentit d'haver d'entendre's no produït si s'obvia el requisit de forma, s'ha d'equiparar l'exteriorització del consentiment exigida a l'article 97 CF amb la declaració o reconeixement realitzat pel Sr. X juntament amb la Sra. Y davant l'encarregat del Registre Civil 6 dies després de néixer el nen, quan no hi ha cap motiu legal per invalidar tal reconeixement.

La doctrina establerta per aquesta Sala en les sentències TSJC de 16-12-1997 o 29-6-1998, i pel TS en la S. de 12-7-2004 i les que s'hi esmenten, es construeix sobre la base de la filiació natural i de reconeixements de complaença realitzats pels qui no eren els veritables pares, i per tant existeix la probabilitat de reclamació per part dels primers. Per contra, el reconeixement no és impugnabile quan el naixement s'ha produït mitjançant tècniques de fecundació assistida, tenint en compte, a més, que el que exigeix la llei és que hi hagi el consentiment exprés abans de la realització de les tècniques, no que es documenti també de forma prèvia.

4) També imposa aquesta interpretació el prevalent interès del menor que recull l'article 2 de la Llei orgànica 1/1996 que recorda els principis inspiradors d'instruments internacionals dels quals el nostre país és part i als quals també es refereix la legislació civil catalana. En concret, l'article 3 de la Llei 8/1995, de 27 de juliol, del Parlament de Catalunya, disposa que: «[...]». I l'article 7 proclama el principi d'igualtat d'acord amb el qual tots els nens han de ser tractats igual per la llei sense que hi pugui haver discriminació per raó de l'origen nacional, el naixement o qualsevol altra condició del nen o dels seus pares o representants, com d'altra banda resulta també de l'article 39 de la Constitució espanyola.

ONZÈ. En definitiva, en el cas que ens ocupa, tant el Sr. X com la Sra. Y, segons resulta dels fets declarats provats, van tenir la voluntat de procrear per haver-se constatat que el primer era estèril i, un cop descartada, per tant, la procreació per naturalesa, van acceptar la donació de semen de donant anònim, van consentir conscientment i lliurement l'ús de la tècnica que es va implementar a la dona en el moment en què va tenir lloc la concepció i, per tant, tots dos han d'assumir de manera irrevocable les conseqüències jurídiques de tal decisió. La seguretat jurídica i l'interès del menor no poden trobar-se a l'atzar de les relacions afectives dels pares i en la mateixa demanda (fet setè) es diu que el motiu de la seva formulació és que —a criteri de la mare— el pare no compleix les obligacions derivades de la paternitat.

Cal concloure que la Sentència d'apel·lació vulnera el que disposen els art. 98 i 111.2 CF, ja que la investigació de la paternitat i la impugnació no són possibles quan la parella ha consentit de forma expressa l'ús de tècniques de reproducció assistida.

3. QÜESTIONS QUE INTERESSEN I QUE SÓN OBJECTE DE COMENTARI

3.1. QÜESTIONS I PREGUNTES QUE SUSCITA EL PLET

De la descripció fàctica feta en l'apartat anterior —tot i les zones fosques de la Sentència, malgrat la seva transcendència jurídica— es dedueixen inicialment les qüestions següents —vull subratllar-les perquè de vegades és més important, i a mi m'interessa més, descobrir-les que no pas intentar resoldre-les, ja que no tinc la seguretat d'encertar el resultat, si ho fes—:

a) La filiació del menor va quedar determinada pel reconeixement davant del Registre Civil del demandat, acte al qual el va acompanyar (innecessàriament?) la mare i actora; reconeixement que, atès que va ser realitzat dins del termini legal d'inscripció, no va requerir aprovació judicial (art. 96.3 CF) i va esdevenir eficaç des del primer moment. Quin paper té aquest reconeixement en relació amb una filiació resultant d'una IAD consentida per l'home, encara que no fos emès formalment? És un reconeixement necessari o innecessari, autèntic o de complaença? (entre parèntesis: sap la part actora realment el que és un reconeixement de complaença?; en el cas que m'ocupa, el reconeixement realitzat no pot ser mai de complaença) És impugnablable per absència i impossibilitat de relació biològica, fet que s'anomena *element objectiu del reconeixement solemne*? D'altra banda, pot sanar aquest reconeixement la falta de consentiment previ i formal de l'home a la IAD?

b) Acció d'impugnació exercida. Que es tracta d'aquesta acció, sembla que ho indica la part dispositiva de la sentència de primera instància: «desestimant la demanda d'impugnació de paternitat no matrimonial». S'ha impugnat, doncs, la filiació, no el reconeixement del menor. És necessària o suficient la impugnació del reconeixement a fi que es desestimi aquesta filiació? És possible aquella impugnació per la persona que va signar, abans de sotmetre's a la IAD, un document oficial (protocol mèdic, regulat legalment per a centres autoritzats) on se li advertia que no podria impugnar la filiació del fill que nasqués, i va assumir aquest compromís? Quina eficàcia té aquest document *ex* article 6.1 i 8.1 de la Llei de tècniques de reproducció assistida (LTRA) del 1988 a Catalunya i per a la filiació catalana, el règim d'impugnació de la qual per a aquest cas es troba en els articles 109 i 111.2 CF?

c) Ja que la demandant i el demandat eren parella amb convivència estable en el temps de la IAD i del naixement del fill impugnat, els és aplicable la presumpció de paternitat no matrimonial de l'article 94.1a CF (la presumeix per a l'home que ha conviscut amb la mare en el període legal de concepció)? La pre-

gunta no és nova: seria l'equivalent, en la filiació no matrimonial, a l'aplicació de la presumpció de l'article 89.1 CF en el cas de la filiació matrimonial, incloent-hi la resultant d'una inseminació artificial (opinió majoritària); i, quant a l'aplicació de l'article 94 CF en el primer cas, la sosté certa doctrina —encara que no comparteixo aquesta opinió. En aquest cas, com influiria això en la impugnació de la paternitat que es planteja?

d) S'ha adonat hom que tant pel que fa al document signat per la demanant com pel que fa a la sentència comentada *es fa servir una doble legalitat*: la LTRA de 1988 (aleshores vigent) i el Codi de família? Com se'n coordina l'aplicació, cosa que la Sentència no aclareix? Cal tenir en compte que en aquell document s'adverteix a la senyora que se sotmetrà a la IAD, i que ella accepta, per tant, que no podrà impugnar la filiació resultant. Quina eficàcia tenen aquest document i aquesta assumpció, en el marc de la LTRA, enfront de l'article 111.2 CF?

Aquest és l'inventari inicial, no exhaustiu, de problemes i preguntes que sorgeixen en l'assumepte judicial i les seves particulars circumstàncies. No han transcendit totes al debat processal ni a la sentència que comento, perquè aquesta ha de cenyir-se al motiu de cassació del recurs interposat. Però alguns estan tan directament relacionats amb la qüestió principal, que es troba a faltar que no se'ls hagi prestat una mica d'atenció. Si més no, que en quedi constància.

3.2. EL CONSENTIMENT DE L'HOME, QÜESTIÓ CENTRAL DEL DEBAT JUDICIAL

En el nostre cas, que és la filiació resultant d'una IAD, és evident que es tracta d'una filiació no biològica, no presidida pel principi de veracitat i recerca de la veritable relació genètica, sinó pel principi del consentiment, que ha substituït el principi anterior en aquest tipus de filiació purament legal o formal que, el legislador —pràcticament tots els legisladors que l'han regulada— equipara amb caràcter general amb la filiació per naturalesa, malgrat la seva notòria proximitat amb l'adoptiva, també legal o formal. La major proximitat de la filiació per IAD a la filiació per naturalesa, més que no pas a la filiació per adopció, és més clara en el dret català —per decisió conscient del legislador—, ja que els preceptes que la regulen, els articles 92 i 97 CF, estan situats dintre del règim legal de la primera, i no dins del de l'adoptiva. No s'ha d'oblidar que la voluntat o el consentiment subjacent a la IAD és la causa eficient del naixement del fill (en la inseminació artificial amb material genètic del marit [IAC] hi ha, a més, relació genètica); en l'adopció, en canvi, la voluntat actua respecte d'una persona nascuda i és una creació artificial, legal, *a posteriori*.

Existeix, això és cert, una dissociació entre filiació legal *ex IAD* i relació biològica —no «malgrat l'esforç de les diferents legislacions del nostre país després de la promulgació de la Constitució de 1978», com diu la Sentència (FJ 9), sinó perquè es tracta d'una realitat distinta i d'un altre plantejament—, i l'existència, a partir de la IAD, d'una filiació (paternitat) merament jurídica és per hipòtesi, no una anomalia o una disfunció institucional. Així ho han admès no només la Sentència del Tribunal Constitucional (STC) 116/1999, de 17 juny, que citen les STSJC de 27 de setembre de 2007 i 22 de desembre de 2008, sinó també altres sentències del Tribunal Suprem i del Tribunal Constitucional, i constitueix ja un valor entès en el nostre sistema jurídic, en el qual no cal que ens aturem. El problema més important, a partir d'aquí i d'aquesta nova filiació per IAD —és un *tertium genus?*, em preguntava jo fa temps—, és el joc dels consentiments que intervenen, el tipus de vinculació que creen, sobretot en relació amb la possibilitat de la impugnació de la filiació (art. 111.2 CF) i la qüestió específica del dret català de la forma pública que aquesta impugnació exigeix i de les conseqüències que aquesta manqui.

La sentència que comento es refereix directament a alguna d'aquestes qüestions amb arguments diversos, que aniré glossant.

El centre de gravetat de l'atribució de la filiació a l'home en la IAD és, evidentment, el consentiment. No ha de sorprendre aquesta valoració del factor voluntat, aparentment artificial en aquesta institució històricament vinculada a l'herència biològica i la realitat vital: fins i tot per a la filiació per naturalesa es reconeixia de fa temps que la component genètica no era l'única determinant, sinó que era compartida amb elements socials, voluntaris, afectius. En la filiació derivada d'una IAD, absent la dada biològica i nascut el fill per un acte de decisió voluntària i no per procreació natural (relació sexual), el consentiment transcendeix jurídicament a la determinació de la filiació com a causa legal i títol formal d'aquesta: és el principi del consentiment —no «de la ficció legal», com deixa anar la sentència comentada: fa dècades que aquesta i altres institucions ja no recolzen en ficcions legals. Tanmateix, cal notar que en aquest cas intervenen dos consentiments, no pas un: el de la «usuària», futura mare, que ha de donar-lo en els termes que preveu l'article 6 LTRA 1988 —consentiment lliure, conscient i exprés, i informat que ni ella ni l'home podran impugnar la filiació del fill que neixi—; i el de l'home, en dret català (art. 92 i 97 CF). I aquests consentiments estan relacionats entre si, de manera que cadascun d'ells es dóna en consideració a l'altre; i amb un contingut molt específic: si el de la dona té una projecció doble (autorització d'actes mèdics sobre el seu cos i acceptació de la prohibició d'impugnar la filiació), el de l'home comporta l'assumpció de la paternitat, que accedirà a l'esfera jurídica i que tampoc no podrà impugnar si es basa només en la IAD (art. 111.2 CF).

El problema més important a l'efecte del nostre estudi és el dels requisits que han de reunir aquests consentiments. Si el de la dona queda sotmès només a les exigències de la LTRA 1988 —el Codi de família no hi fa al·lusió—, el de l'home és més conflictiu, perquè, tot i que la Llei estatal no l'exigeix quan es tracta de persones no casades —així es va fer constar en el document mèdic, que per això no va signar el demandat—, sí que l'exigeix l'article 97 CF com a dada decisiva per a la determinació de la filiació (i atribució de la paternitat) del fill. Aquest desacord normatiu transcendeix al cas present, en què es debat judicialment una filiació que, atès el veïnatge civil català dels litigants, queda sotmesa al dret català.

Tot això ens emmena al centre del debat del recurs de cassació i de l'argumentació de la Sentència de 22 de desembre de 2008: la dada essencial per a l'atribució de la paternitat és el consentiment de l'home, i per a la filiació no matrimonial s'exigeix que sigui expressat en un document públic (art. 97 CF). En el nostre cas, resulta que hi va haver, certament, aquest consentiment —així es desprèn de les proves practicades en les actuacions, i ho dona per provat la sentència que comento—, però no es va donar en la forma requerida legalment. Apareixen, així, dos àmbits ben diferenciats: l'àmbit juridicomaterial (sí que hi ha consentiment efectiu de l'home, conjugat amb el de la dona) i el juridicoformal (defecte de forma: manca de document públic). Això posa en relleu el conflicte entre l'element material i l'àmbit formal, la tensió entre els quals —que no és nova, però sí de particular importància en matèria de filiació— serà determinant en el raonament jurídic i en la solució corresponent, com ho fou històricament en diversos aspectes de la filiació i, ara, al llarg del procés i en la sentència de cassació.

Què és més important aquí: l'element material (el consentiment efectiu) o el formal (el document públic)? Quin paper té aquí la forma pública de l'article 97 CF?, em segueixo preguntant. I, encara, és possible determinar amb quin rigor exigeix la Llei aquesta forma pública (requisit essencial, forma constitutiva, o mitjà de prova, seguretat jurídica)? I, després —i això és fonamental a l'hora de la realització pràctica del dret, en la seva aplicació judicial—, com cal interpretar dita norma en funció del cas a què ha de ser aplicada i en el context individual (circumstàncies pròpies) i social en què s'insereix?

A més a més, hi ha una altra qüestió important, que crec que subestima la Sentència del Tribunal Superior, però que és imprescindible examinar: si la dona que se sotmet a una IAD pot impugnar la filiació paterna del fill, atès que la LTRA del 1988, sota l'empара de la qual es van practicar aquestes tècniques, inicialment li impedeix impugnar, i així ho va acceptar per escrit. M'ho pregunto perquè la filiació de referència queda sotmesa —com ja he dit— al dret català,

en el qual el règim de la seva impugnació és el dels articles 109-111 CF, i no el de la LTRA.

Sobre la base d'aquest plantejament, un cop apuntades les que considero que són les qüestions principals —és evident que n'hi ha d'altres, ja que el cas i la Sentència permetrien revisar pràcticament tota la problemàtica de la filiació—, passo a abordar-les, i començo per la darrera, ja que és prèvia tant des de la perspectiva processal com des del fons.

4. LEGITIMACIÓ DE LA DONA QUE HA CONSENTIT LA IAD PER A IMPUGNAR LA FILIACIÓ NO MATRIMONIAL DEL FILL

Encara que hauré de tornar a referir-m'hi, penso que cal deixar resolta la qüestió d'aquesta legitimació —pressupòsit necessari—, perquè en el document que va signar la demandant es deia «que el consentiment de tots dos [...] manifestat de forma lliure, i conscient a l'aplicació d'aquesta tècnica suposa que no podran impugnar la filiació [no] matrimonial del fill nascut com a conseqüència d'aquesta fecundació». Aquest document i aquest consentiment eren conformes amb l'article 8.1 LTRA. No obstant això, l'article 111.2 CF és més precís quan estableix: «No s'admet la impugnació que només es basi en la fecundació assistida de la mare, si s'ha practicat d'acord amb els articles 97 i 92, i, per tant, encara que el pare no sigui el progenitor biològic de la persona la filiació de la qual s'impugna.» Ambdós articles tenen un contingut semblant, però no idèntic; i darrere d'ells rau la qüestió més general del règim d'impugnació que escau.

Evidentment, la filiació, que és una qüestió estrictament civil, es regeix en aquest cas pel dret civil català —declaracions de la «usuària» i protocols mèdics al marge—; és a dir, pel Codi de família (art. 106-112 CF). Sobre aquesta base, l'article 109 CF atorga una legitimació àmplia per a la impugnació de la filiació no matrimonial, sense condicionaments; i, en el pla civil, la legitimació la té la mare. (Una pregunta més: hauria d'haver-se nomenat un defensor judicial del fill menor, l'interès del qual pot ser contrari al de la seva mare i representant legal en aquest judici? Els tribunals que han conegut l'assumpte no s'ho han plantejat, si més no.) De tot això s'infereix que, malgrat la signatura d'aquell document i el seu contingut explícit, aquesta senyora està efectivament legitimada per a impugnar la filiació, si bé sotmesa a l'article 111.2 CF. D'altra banda, també és impugnable el consentiment per a la IAD, com a títol de determinació de la filiació, amb un règim paral·lel i semblant al del reconeixement.

Doncs bé, en aquest marc legal, si bé la impugnació de la paternitat està vetada (art. 111.2 CF) quan es fonamenta només en la fecundació assistida —cosa

que significa que es podrà exercir aquesta acció quan la causa invocable sigui una altra (per exemple, que el fill ha nascut d'una relació sexual amb un tercer i no de la IAD consentida)—, quan es tracta de la impugnació del títol de determinació de la filiació serà viable aquesta acció per defectes del títol material (el consentiment), ja sigui per vicis de la voluntat, ja sigui per defecte formal seu, perquè cap d'aquests dos fonaments coincideix amb la causa que exclou la impugnació. No cal que digui que el règim jurídic d'una i altra accions és diferent, perquè la primera és una acció d'impugnació *stricto sensu* i la segona és una acció merament declarativa, que no discuteix la filiació veritable, sinó la validesa del títol. I crec que això ha passat desapercebut al llarg del procés.

En conclusió: l'actora-mare sí que té legitimació activa per a l'exercici de l'acció d'impugnació —que, mal identificada en el procés, sembla que sigui del segon tipus que acabo d'esmentar (nul·litat del consentiment per defecte de forma)—, a despit del que va signar i va assumir en el document mèdic. Pot semblar una obvietat que ho digui aquí, ja que no s'ha discutit en les actuacions, però convé que consti perquè la qüestió no és només la de la possible contradicció d'aquesta senyora respecte del principi dels actes propis —terreny al qual la condueix la sentència comentada—, sinó també la relacionada amb un cert conflicte entre una llei estatal i el dret català, i hem d'afirmar que és aquest el que s'aplica en matèria de filiació, l'article 111.2 CF inclòs.

5. ELEMENT MATERIAL (CONSENTIMENT EFECTIU) VERSUS ELEMENT FORMAL (DOCUMENT PÚBLIC)

Atesa aquesta contraposició, que constitueix el centre de gravetat del debat judicial —com ja he dit—, i tenint en compte la transcendència que té el consentiment com a títol de determinació de la filiació paterna en el cas de la IAD, que ha esdevingut la causa directa i única de l'atribució de paternitat, em sembla evident que gaudeix de molta més importància a aquell efecte el consentiment real i efectiu que no pas la forma en què s'hagi expressat. Per tant, en cas de conflicte hauria de cedir —almenys, d'antuvi, en línia de principi— l'element formal (la seva deficiència) davant del material o real (la seva existència).

Tanmateix, sovint l'ordenament exigeix que la voluntat i certs consentiments siguin emesos en una forma determinada, el nivell d'exigència i eficàcia de la qual és variable. Això és —aquí i en d'altres ordenaments— una qüestió de política jurídica, és a dir, d'un altre pla que és més general, perquè abasta múltiples institucions, àmbits jurídics i casos concrets, per la qual cosa no entraré en aquest terreny, que excedeix el meu propòsit. És evident que el nostre ordena-

ment s'inclina —i la qüestió no és nova— per l'espiritualisme enfront del formalisme, però més en el dret patrimonial que en el de la persona i els actes jurídics que l'afecten, de manera que és discutible l'oportunitat i l'eficàcia argumental de la cita de sentències del Tribunal Suprem que fa la Sentència del TSJC que ara comento (el mateix es pot dir de la cita dels art. 633, 687, 1327, 1280... CC). En tot cas, el que més interessa aquí és determinar quin paper té la forma pública exigida al consentiment per a la IAD de l'home no casat (art. 97 CF); és a dir, si es tracta d'un requisit *ad solemnitatem*, amb les seves conseqüències pròpies, o d'un element probatori qualificat, com una garantia afegida per a la seguretat jurídica i de l'estat civil que determinarà; qüestió cabdal, aquesta, que descuida una mica la STSJC de 22 de desembre de 2008.

El problema no és nou, ni exclusiu, del dret català. En aquest es remunta a la Llei 7/1991, de 27 abril, de filiacions —per què «de filiacions», i no «de filiació», en singular?—, que va ser la que va introduir en el dret català, en contrast amb el criteri de la Llei estatal 35/1988, sobre tècniques de reproducció assistida, el requisit del document públic; així, en els articles 2.1 (per a la filiació matrimonial) i 4.1a (per a la no matrimonial) d'aquesta Llei 7/1991.

En efecte, amb ocasió dels treballs prelegislatius d'aquesta Llei es va discutir si esqueia apartar-se del criteri menys formal de la Llei 35/1988, i es va optar pel document públic a fi d'assimilar el consentiment per a la fecundació assistida al règim del reconeixement solemne, ja que l'eficàcia jurídica era semblant (determinació de la paternitat) en els casos més conflictius (els de IAD). No obstant això, aquesta opció pel document públic es pretenia no tant com a requisit *ad solemnitatem* (en cap moment s'explicita que hi sigui, ni es pot inferir com a implícit), sinó com a document fefaent que pogués tenir accés directe al Registre Civil (cf. art. 23 de la Llei del Registre Civil [LRC]), cosa per a la qual no seria suficient el document administratiu sanitari (davant el centre mèdic autoritzat). Encara que la Llei 35/1988 considerava com a «escrit indubtable», «als efectes previstos en l'article 49 LRC, el document estès davant el Centre o establiment autoritzat, en el qual es reflectia el consentiment a la fecundació amb contribució del donant, prestat per l'home no casat» (art. 8.2 Llei 35/1988), obligava a acudir a l'expedient governatiu d'aquest article 49 LRC (bastant complex), cosa que s'evitava amb el document públic. Hom pot observar aquella equiparació i aquesta finalitat en l'article 4.1a de la Llei 7/1991, segons el qual «el consentiment de l'home [...] formalitzat en document públic és equivalent al reconeixement de la filiació i és apte per a la inscripció de la filiació en el Registre civil». Per tant, la naturalesa i la funció d'aquest requisit formal són molt particulars (no el que sembla aparentment) en la previsió del legislador, en la *ratio legis*, que dirien altres.

Aquesta qüestió —l'exigència, la finalitat i la naturalesa del requisit formal— va passar sense discussió ni novetats al Codi de família el 1998, del qual cal advertir de seguida (perquè tot just s'ha dit on s'havia de dir) que la distinció entre l'«escriptura pública» de l'article 92, per a la filiació matrimonial, i el «document públic» de l'article 97, no va ser intencionada, cosa que seria difícilment justificable, sinó un error de transcripció (o d'una altra classe i motiu) en l'etapa legislativa, en un moment i tràmit que no he sabut localitzar. (Cal notar que aquesta diferència no apareix esmentada ni justificada en els treballs parlamentaris, ni prové dels prelegislatius.) Aleshores, ha de valer per al «document públic» de l'article 97 CF tot el que he dit de l'homòleg de la Llei 7/1991, «de filiacions», perquè no hi ha cap raó per a tractar-lo d'una altra manera: no és tant un element o un requisit formal constitutiu en la determinació de la filiació per IAD, sinó la constància fefaent de la dada més rellevant: el propi consentiment.

Vull advertir que el legislador català no té cap idea preconcebuda i irreductible sobre la forma exigible al consentiment que m'ocupa, i encara menys que aquesta forma sigui tan important, essencial, que no es pugui prescindir del document públic: la Llei 10/2008, de 10 juliol, ha reformat els art. 92 i 97 CF i permet, com a alternativa al document públic, el document mèdic; i l'article 97 ha quedat redactat així: «Els fills nascuts a conseqüència de la fecundació assistida de la mare són fills de l'home o de la dona que l'ha consentida expressament en document estès davant d'un centre autoritzat o en document públic.» D'altra banda, el Projecte de llibre II del Codi civil de Catalunya, avui al Parlament, preveu per a aquest mateix cas l'article 235-13 amb la següent redacció —que molt probablement esdevindrà norma jurídica, perquè no tinc cap notícia d'esmenes—: «1. Els fills nascuts de la fecundació assistida de la mare són fills de l'home o de la dona que l'ha consentida expressament en document estès davant d'un centre autoritzat o en document públic.» Aquest és el panorama legislatiu sobre la qüestió, que s'ha de tenir en compte a l'hora d'interpretar i aplicar la norma que aquí interessa.

6. INTERPRETACIÓ I APLICACIÓ AL NOSTRE CAS DE L'EXIGÈNCIA LEGAL DE DOCUMENT PÚBLIC PER AL CONSENTIMENT A LA IAD DE L'HOMME NO CASAT

Aquest és, sens dubte, el problema més important amb què s'enfronta el TSJC en el procés estudiat i en la sentència que comento (a aquest es refereix el principal motiu de cassació).

La STSJC 44/2008, de 22 de desembre, aborda aquesta qüestió en termes gairebé idèntics als de la STSJC 28/2007, de 27 de setembre (de la qual copia literalment la major part dels apartats i paràgrafs), i recorre, substancialment, a aquests arguments:

- a) el sistema espiritualista del nostre ordenament quant a la forma dels actes jurídics, enfront del formalisme;
- b) no s'ha d'interpretar la Llei de manera que condueixi a la contradicció o a l'absurd (per tal de negar rellevància al consentiment provat de l'home);
- c) l'aplicació de la doctrina dels actes propis (principi que contradiria la senyora impugnant, la conducta anterior de la qual havia estat favorable a la inscripció de la paternitat en el Registre Civil);
- d) l'equiparació del consentiment de l'article 97 CF al reconeixement del fill realitzat pel demandat (s'ha d'equiparar l'exteriorització del consentiment exigida en l'article 97 CF amb la declaració o el reconeixement realitzat pel senyor X, juntament amb la senyora Y, quan no hi ha cap motiu legal per invalidar tal reconeixement, diu); i
- e) l'interès del menor, principi inspirador d'instruments internacionals i normes concretes estatals i autonòmiques (que cita).

Encara que estic d'acord amb la solució de fons que es dona al cas, és a dir, l'estimació del recurs de cassació i la corresponent desestimació de l'acció d'impugnació, no comparteixo la línia argumental de la sentència comentada per a justificar-la. Crec, en efecte, que el demandat va donar el seu consentiment ple per a la IAD (com va quedar provat) i que això és més transcendent que la seva falta de forma pública; i que en aquesta filiació presidida pel principi del consentiment no pot triomfar la pretensió impugnatòria basada simplement en la falta de document públic, quan el motiu real d'impugnació és un altre (les males relacions personals que mantenen demandant i demandat després de la seva ruptura de parella). La raó per la qual l'exigència de la forma pública de l'article 97 CF ha de cedir davant de l'existència i la realitat del consentiment no penso que sigui el predomini del principi espiritualista en matèria de forma en el nostre ordenament, ni l'aplicació de la doctrina dels actes propis, ni la invocació de l'argument *ad absurdum*.

Enfront d'aquestes idees:

- a) És cert que en el nostre ordenament (estatal i català) predomina el sistema espiritualista esmentat, però això succeeix més en dret patrimonial que en dret de la persona —ja ho he dit—, en què sovinteja l'exigència d'una manera determinada: els articles i la jurisprudència que cita la sentència comentada es refereixen tots a institucions i actes patrimonials (no cal, ara, recordar-los), cosa que els resta força convincent en matèria de dret de família i de filiació, on a ve-

gades la forma requerida de certes declaracions de voluntat és de tipus constitutiu (no en el nostre cas). A fi de comprovar que ocasionalment el formalisme cedeix per raó d'altres principis i interessos, i com a supòsit més proper, potser hagués estat millor acudir als articles 53 i 78 CC, que eviten la nul·litat d'un matrimoni quan concorren certs defectes formals.

b) El principi o la doctrina dels actes propis té el seu millor camp d'actuació, o més aviat l'únic, en l'àmbit de l'autonomia de la voluntat, i el té molt menor, si en té cap, en matèria de filiació. Ja que no puc aturar-me en una qüestió tan àmplia i amb diverses projeccions, permeteu que em pronuncii amb cites jurisprudencials que poden oposar-se a les que presenta la sentència comentada (totes referides a qüestions patrimonials): la Sentència del Tribunal Suprem (STS) de 28 novembre 1992 va dir que «[...] es de resaltar que las cuestiones relativas a la filiación, matrimonial o no matrimonial, son cuestiones de orden público y quedan sustraídas, en principio, a la autonomía de la voluntad (art. 1814 C.c.), que sólo puede desplegar su eficacia dentro de los límites excepcionales que en cada caso marca la ley, por lo que carecen de trascendencia a los efectos ahora contemplados todas las declaraciones de la madre en aquellos procesos sobre la filiación de su hija» (cf. també la STS de 20 de gener de 1967). Aquesta línia sembla que és la que segueix la STS de 20 juliol de 1981: «la exigencia de atenerse a las consecuencias de los actos propios es tanto más insoslayable cuanto el contenido de tales actos esté en la disponibilidad de quien así se manifiesta», idea que comparteix la STS de 28 novembre de 1992.

c) En la interpretació de la llei, norma general abstracta, i la seva adequació al cas concret, cal evitar tota conclusió que condueixi a la contradicció o a l'absurd —com diu bé la Sentència, FJ 10, en una de les seves consideracions; per a això tenim els criteris hermenèutics de l'article 3.1 CC, entre els quals importen més els antecedents legislatius, la realitat del temps d'aplicació i l'esperit i la finalitat de les normes. I és a aquest terreny interpretatiu on cal dur el raonament, al qual només goso aportar suggeriments, ja que no em pertoca la decisió sobre el nostre cas conflictiu.

d) Si invoquem els antecedents legislatius de la norma que hem d'aplicar, resulta que l'origen i la motivació de l'exigència de document públic per a la IAD en el dret català són clars en la Llei 7/1991, on aquest no era considerat un requisit *ad solemnitatem*, sinó un mitjà qualificat de constància del consentiment en un document que pogués tenir accés directe al Registre Civil. El criteri no ha variat en el Codi de família —com he dit adés— i, per tant, aquest defecte de forma (no constitutiva) no pot convertir-se en una causa de nul·litat del títol d'atribució de paternitat. La nul·litat dels actes jurídics per raó de la forma només té lloc quan aquesta és requisit essencial de l'acte, que no és el nostre cas.

Tampoc no es tracta que «s'ha d'equiparar l'exteriorització del consentiment exigida a l'art. 97 CF amb la declaració o reconeixement realitzat pel Sr. X, quan no hi ha cap motiu legal per invalidar tal reconeixement» —com diu la Sentència—, perquè el reconeixement *a posteriori* no supleix el consentiment previ (l'art. 97 diu «prèviament»). El consentiment previ va existir, i aquest és el que val; la seva forma legalment deficient no l'invalida, i per això no pot triomfar la pretensió impugnatòria. Si el reconeixement té aquí cap paper, és el de la seva entitat pròpia i autònoma (determinació registral de la filiació no matrimonial); en el context en què s'ha produït, ha constituït l'instrument formal de determinació de la filiació (forma particular de dur-lo al Registre Civil), però no perquè supleixi amb la seva forma pública la que no va tenir el consentiment real. Insisteixo: l'atribució de la paternitat impugnada deriva en aquest cas (IAD) del consentiment de l'home, que va existir, no del reconeixement, que és un mer instrument d'accés al Registre Civil i que no ha estat combatut. El defecte de forma comentat no és causa de nul·litat.

Els criteris sociològic i teleològic poden reforçar el raonament anterior: la redacció actual de l'article 97 CF (per la Llei 10/2008), en coherència amb la sensibilitat social actual, deixa d'exigir el document públic com a únic mitjà per al consentiment de l'home no casat; en el mateix sentit s'orienta la legalitat projectada, avui en el Parlament. I si la *ratio legis* de la norma és l'atribució de la paternitat basada en el consentiment d'aquest home, constatada la seva existència i realitat al llarg del procés judicial, no es pot permetre que es desestimi la filiació legal així obtinguda mitjançant la invocació del requisit afegit de la seva forma pública, de la qual sabem ara que no és essencial i l'absència de la qual no implica la nul·litat del títol d'atribució.

Però l'argumentació no pot limitar-se al pla purament legal de la interpretació d'aquesta norma, perquè l'assumpte és complex, amb components que desborden la mera legalitat estricta. L'ordenament jurídic és, a més, més ampli que aquesta sola regla i està integrat per altres normes aplicables. L'actuació de l'article 97 CF ha estat esgrimida en el marc de l'acció d'impugnació, exercida per qui havia assumit que no era possible la impugnació i havia actuat volitivament i fàcticament a favor de la paternitat que va arribar a reconèixer i que després va impugnar. Aquesta actuació —mesquineses d'altre tipus a banda: ruptura de la relació de parella (causes i conseqüències), «el fill és només meu, i per a mi sola»— és una deslleialtat manifesta cap a la persona amb qui s'havia planificat tenir un fill comú i, sobretot, envers el mateix fill al qual la demandant furta el pare que li havia buscat; és un acte malèvol i jurídicament comporta l'exercici del dret (d'impugnar) de mala fe, cosa que és contrària al dret. I aquesta conducta es troba perfectament tipificada en l'article 111-7 del Codi civil de Cata-

lunya (CCCat) («Ningú no pot fer valer un dret o una facultat que contradigui la conducta pròpia observada amb anterioritat si aquesta tenia una significació inequívoca de la qual derivin conseqüències jurídiques incompatibles amb la pretensió actual»), amb la sanció que preveu l'article 7.2 CC: «[...] y dará lugar [...] a la adopción de las medidas judiciales [...]» Em remeto, sense més, a tota la doctrina i la jurisprudència existents sobre l'abús del dret, prou coneguda.

(Un breu salt enrere: no s'admet, al meu entendre —i del Tribunal Suprem—, l'aplicació directa a la filiació de la doctrina dels actes propis tal com la va elaborar la nostra jurisprudència en l'àmbit de l'autonomia privada i el dret patrimonial; però sí el principi, a nivell superior, en què es fonamenta i del qual és manifestació: la bona fe en l'exercici dels drets i la prohibició de l'abús del dret.)

Cal afegir als arguments anteriors, com a atmosfera jurídica i teló de fons, l'*interès* del menor, que ha de presidir qualsevol decisió que afecti el menor i encara que aquest principi general del dret —perquè ho és en el nostre ordenament jurídic, i no unes quantes normes escampades— no és absolut en la determinació de la filiació i s'ha de manejar amb tanta prudència com afició. Però l'*interès* del menor també ha de conduir a la desestimació de l'acció d'impugnació tantes vegades referida, com així ha estat.

7. CONCLUSIÓ

Una primera lectura dels antecedents de fet de la sentència que he comentat suggereix de seguida la idea que darrere d'aquest cas hi ha alguna cosa més que raons jurídiques o mera legalitat; i que no ha de prosperar l'acció d'impugnació de la paternitat: hi ha un rebuig entre subconscient i conscient tant de la pretensió jurídica com de la motivació personal de l'actora. Quan després s'aborda la qüestió en l'esfera normativa, apareixen problemes subtils que obliguen a disquisicions formals i a argumentacions jurídiques molt nostres, més o menys cenyides a la lletra de la llei i als seus viarany. No obstant això, aquelles disquisicions i els seus raonaments i conclusions no són suficients, fins i tot les seves respostes són insatisfactòries, i gairebé sense notar-ho n'invocuem d'altres de més carregades de realitat vital, com correspon a aquesta parcel·la del dret que és la de la persona i la família, plena de components metajurídics que fan insuficient el pur raonament legal i obliguen a atendre d'altres elements subjacents a la dada jurídica.

El raonament de la STSJC de 22 de desembre de 2008 —i el meu paral·lel— hauria estat el mateix si en comptes dels consentiments d'una parella que busca

un fill i després se'l disputa, amb els seus avatars, s'hagués tractat de consentiments contractuals o d'una subrogació en un crèdit hipotecari? Crec que no; si més no, quant a mi. No ens enganyem: és l'actitud abusiva i malèvola, l'actuació contrària a la bona fe i a la pròpia conducta anterior de l'actora, la que força l'argument legal i obliga a trobar raons i arguments vestits de juridicitat —aquí no era difícil— que impedeixin l'èxit de l'acció. Aquesta impugnació de paternitat no podia triomfar; hagués estat perfectament injust, per més que s'insisteixi en els defectes formals. La tensió entre justícia material i legalitat formal assoleix aquí unes ressonàncies especials.